Arxada qalan dünya

Mozaik risalə

İlqar Fəhmi

Kitabdan fraqmentlər

X fraqment

* * *

Qeyd: - *Bütün əsər boyu dırnaq içində verilən fraqmentlər, cümlə və kəlamlar "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndən və "Qara məcmuə"dən iqtibas edilib, olduğu kimi əski türkcədə mətnə daxil edilmişdir...*

* * *

Bu mistik təcrübələrin mahiyyəti isə kor olmayan adamın özündə iti eşitmə qabiliyyəti formalaşdırmağa bənzəyir. Sadə dillə desək, sanki sən kor deyilsən, lakin özündə kor adamlardakı kimi iti eşitmə qabiliyyəti yaratmağa nail olursan. Yəni, müəyyən uzunmüddətli təcrübələr, məşğələlər nəticəsində hiss orqanlarını öz iradənə tabe edirsən və artıq o həddə çatırsan ki, istədiyin vaxt öz hiss orqanlarını bir düymə basırmış kimi "söndürə" bilirsən, bundan sonra "bəsirət gözü" açılır. İstəyəndə isə, yenə də sanki bir düymə basaraq hiss orqanlarını "yandırırsan"...

Xırda bir misal - İnsan hiss orqanlarına nəzarət edə bilmir. Nə eşitməni, nə qoxu-dad bilmə qabiliyyətini, nə dəri hissiyyatını "söndürmək" mümkün deyil. Yalnız göz qapaqlarını bağlamaqla görməmək olar, lakin bu da şərtidir, çünki əslində göz görmə qabiliyyətini söndürmür, sadəcə, görüntünün qarşısına müvəqqəti pərdə çəkilir. Belə demək olarsa, insan hiss orqanlarının diktəsində yaşamağa məhkumdur. Ən nifrət etdiyimiz musiqini eşidiriksə, qulağımızı "söndürə bilmirik". Ən iyrənc qoxuların içindəyiksə, burnumuzun iybilmə qabiliyyətinə "pauza" verə bilmirik. Əlimizə nəsə batırsa, ağrı hissini "dondura" bilmirik... Lakin uzun mistik təcrübələrin nəticəsində salik bunlara nail olur. Məqsəd isə, dediyim kimi, informasiyanı ruhun özünün birbaşa qəbul etməsinə yol açmaqdır.

Lakin İrfanın ən ali mərtəbəsində qərar tutan övliyalar isə öz mistik təcrübələriylə elə həddə çatırlar ki, üçüncü gözün - bəsirət gözünün açılması üçün, hiss orqanlarını "söndürməyə" ehtiyac qalmır. Hiss orqanları öz fəaliyyətini dondurmadan, bəsirət gözü də açıq olur. Onlar gördüklərini görməyə bilir, eşitdiklərini eşitməyə bilirlər... Yəni, bizim hamımızın gördüyümüzü görməklə bərabər, onun arxasındakını da görürlər, hansını ki biz görə bilmirik...

Sanki teatrdayıq, adi tamaşaçı pərdə arxasında baş verəni görməkçün gərək səhnəni boşaltsın, pərdələri qaldırsın, çünki səhnənin pərdələri və dekorasiyaları gözümüzün qarşısını kəsir, arxadakını görməyə mane olur... Lakin salikin, arifin, övliyanın buna ehtiyacı yoxdur, o elə səhnədəki tamaşaya baxa-baxa, bəsirət gözü ilə, səhnə arxasında baş verənləri görür...

Yaxud, təsəvvür edək ki, həzin bir musiqi ifa olunur, lakin bizim yanımızda dayanan bir maşının mühərrikinin səsi o həzin musiqini eşitməz edir.

1. Adi insanlar o musiqini eşitmir, yalnız mühərrikin gurultusunu eşidir.

2. İrfan yolçuluğuna təzə çıxan saliklər o musiqini eşitmək üçün, mühərriki söndürməyə çalışırlar.

3. Ali mənəvi mərtəbəyə çatan ariflər və ya övliyalar isə o həzin musiqini eşitməkçün, artıq mühərriki söndürməyə ehtiyac qalmır. Onlar bu gurultunun içində də həmin həzin musiqini eşidirlər, çünki eşitmə orqanları tam olaraq ruhun iradəsinin hakimiyyəti altındadır və ruhun əmrinə uyğun olaraq mühərrikin gurultusunu eşitmir (dalğaları qəbul etmir), musiqini isə eşidir...

İrfan aləmində yanaşma bu cürdür ki, Allah-taala salikin dünya nemətlərindən, dünyəvi həzlərdən özünü ixlasla məhrum etdiyini və özünü yalnız Allaha həsr etdiyini görüb, onun bəsirət gözünü açır...

Bu bacarıqlara intuisiya, intellektual intuisiya, kəşf-şühud, seyri-süluk və sair adlar qoyulub, lakin mahiyyət oxşardır...

Lakin məsələ təkcə hiss orqanlarına iradənin nəzarətiylə məhdudlaşmır, müəyyən mərhələdən sonra salik hətta ümumilikdə bütün orqanizminə də nəzarət edir. İstəsə nəfəs almaya da bilir, istəsə qan dövranını saxlayır, ürəyinin döyüntüsünü nizamlayır və sair... (Hindistan Yoqalarında bu bacarıqlar daha çox müşahidə olunur...)

Biz məsələni rasional məntiqi tərəfdən izah etməyə çalışdıq, sırf irrasional-irfani baxış isə bir qədər fərqlidir. İrfan aləmində yanaşma bu cürdür ki, Allah-taala salikin dünya nemətlərindən, dünyəvi həzlərdən özünü ixlasla məhrum etdiyini və özünü yalnız Allaha həsr etdiyini görüb, onun bəsirət gözünü açır... Yəni mistik təcrübələrin nəticəsində salik elə bir mənəvi-əxlaqi təmizliyə, saflığa nail olur ki, Allah-taala da bunun müqabilində mükafat olaraq, ona kəramətlər, qeyri-adi bacarıqlar verir, öz camalının nurundan ona ata edir...

Mahiyyətcə hər iki yanaşma tərzinin məğzi eynidir. Sadəcə, birində insan mənəvi məşğələlər nəticəsində özü öz içində qeyri-adi bacarıqlar kəşf edir. Digərində isə bu qeyri-adi bacarıqları onun zəhməti və ixlası müqabilində ona kənardan- Tanrı tərəfindən bəxş edilir...

İkinci və üçüncü sual

İlk sualın cavabını verdik. Yəni irfan əhlinin mistik təcrübələr, mənəvi-psixi məşğələlərinin mahiyyəti barədə fikirlərimizi bölüşdük. (Bu məşğələlərin konkret necə həyata keçirildiyi barədə isə Səfiəddinin həyatından nümunələr göstərməklə təqdim edəcəyik.)

İkinci sualımız isə parazitik həyat tərziylə bağlıdı. Yəni, bu saliklər heç bir işlə məşğul olmurlar. Vaxtlarını sadəcə, mənəvi-psixi məşğələlərlə keçirirlər. Sanki tüfeyli həyat tərzi yaşayırlar...

Bu da yanlış yanaşmadır. Elə Səfiəddinin gənclik dövründəki təkyə həyatına fikir versək, görərik ki, müridlər adi kəndlilər kimi bütün fiziki işlərlə məşğul olurdular - əkirdilər, becərirdilər, bağ-bağat yetişdirirdilər. Müasir dillə desək, təkyə sanki bir əmək kommunası kimi fəaliyyət göstərirdi... Xəlvətə çəkilmək, çilə çıxartmaq isə daha çox əkin işlərinə pauza verilən müəyyən mövsümlərdə həyata keçirilirdi... (Bunlara da Səfiəddinin həyatından nümunələr göstərəcəyik.)

Nəhayət, üçüncü sual - bütün bunlar sosial mənada hansı əhəmiyyət kəsb edir? Bir arifin övliya səviyyəsinə çatıb Allah-taalanın sevimli bəndələrindən birinə çevrilməsinin ümumi topluma, camaata nə xeyri var?

Son yüzillərdə bizə bütün övliyalıq institutu yalnız avantürist mövqedən təqdim edilib. - Bütün bu övliyalar, ariflər, sufi pirləri yalançı kəramətlərlə xalqı aldadıb, özlərini Allah adamı kimi göstərməklə zəhmətkeş, lakin avam kütlələrin qanını sovurublar, nəzir-niyaz adıyla sərvət yığıb varlanıblar...

Müasir dövrdə mövcud olan demək olar ki bütün elmlərin Orta əsrlərdə analoqunu görmək olar. Fəlsəfədən tutmuş, fizikaya, kimyaya, tibbə qədər

Ölkəmiz müstəqillik əldə edəndən sonra, təbii ki Sovet ateist ideologiyasının təkid etdiyi bu yanaşma tərzi də aradan qalxdı və biz artıq iyirmi ildir ki, öz keçmişimizə daha obyektiv gözlə baxa bilirik..

Tarixin analizləri isə göstərir ki, övliyalıq institutunun fəaliyyəti sadəcə sufi məşğələləri olmayıb. Təsəvvüfdə "irşad fəaliyyəti" termini çox işlənir ki, əslində övliyalıq institutunun sosial tərəfini bizə açmış olur.

"İrşad" mahiyyətcə çox geniş məfhumdur, lakin mən onun yalnız bir tərəfini açıqlamaq istərdim...

Müasir dövrdə mövcud olan demək olar ki bütün elmlərin Orta əsrlərdə analoqunu görmək olar. Fəlsəfədən tutmuş, fizikaya, kimyaya, tibbə qədər. Lakin mən özüm həmişə maraqlanırdım ki, niyə müasir psixologiya elminin o vaxtlar analoqu olmayıb... Axı zamandan və məkandan asılı olmadan, həmişə və hər yerdə insanların mənəvi psixoloji problemləri olub. Əgər olubsa, deməli bu problemlərin aradan qaldırılmağı üçün də müəyyən institutlar formalaşmalıydı...

Və tarixi araşdırmalardan sonra məlum oldu ki, müasir anlamda, psixoloji xidmət dediyimiz sahə elə Şərq irfan müstəvisində "İrşad" fəaliyyətinin bir hissəsini təşkil edib...

Gəlin diqqət edək - budur, mənəviyyat yolunun yolçuları həm mənəvi elmlər kəsb edərək, həm də mistik təcrübələrdən-məşğələlərdən keçərək, irfan mərtəbələrində yüksəlir, ali mənəvi dərəcə sahibinə çevrilirlər, *övliya, pir, mürşid* olurlar. Və bunun nəticəsində onların həm elmi səviyyəsi artır, həm də ruhun spesifik psixi intuisiyası - bəsirət gözü açılır. Başqalarının bilmədiyini bilirlər, görünmədiyini görürlər və müxtəlif formalı "Darül-irşad"larda - təkyələrdə, xanəgahlarda məskunlaşırlar. Ən əsası da, bütün bu proseslər toplumun gözünün qarşısında baş verir. İnsanlar bu Tanrı dostlarının kəramətlərini öz gözləriylə müşahidə edirlər.

Bundan sonra müxtəlif mənəvi-psixoloji, yaxud ailə içi problemləri olan insanlar yardım üçün onlara müraciət edir, məsləhətlər istəyir, çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu soruşurlar. Əgər *övliyanın, pirin* göstərdiyi yollar, verdiyi məsləhətlər, hətta müəyyən gərgin situasiyalara müdaxilələri effektiv olursa, onun şan-şöhrəti bir daha yayılır, xalq içində hörmətiizzəti daha da artır.

Çox uzağa getməyək, elə Şeyx İbrahim Zahid Gilaninin və ya daha sonra şeyxlik rütbəsinə çatan Şeyx Səfiəddinin gündəlik həyat tərzi barədə məlumatları diqqətlə gözdən keçirəndə görürük ki, onlar yalnız çilə çıxararkən xəlvətə çəkildiyi vaxtlar istisna olmaqla, gün ərzində onlarla, hətta bəzən yüzlərlə dərdli insanları qəbul edir, onların müxtəlif mənəvi-psixoloji problemlərini

həll edirdilər...

Bəs necə həll edirdilər? Bu xüsusda isə Şeyx Səfiəddinin Ərdəbil "Darül-irşad"ına rəhbərlik etdiyi vaxtlardan danışarkən, geniş bəhs edəcəyik... Onu da qeyd edim ki, hətta bir çox böyük mənsəb sahibləri də bu cür övliyaların məsləhətlərinə əməl edirdilər. (Xırda bir nümunə göstərim ki, Hülakülər sarayının vəziri, məşhur Xacə Rəşidəddin Şeyx Səfiəddinin müridlərindən biri idi.)

Budur, yuxarıda qoyduğumuz sualların cavabını açıqladıq. Birincisi, riyazət, zöhd, təqva və müxtəlif başqa riyazət üsulları saliklərin bəsirət gözünün açılmasına xidmət edir... Və ən əsas da, bütün bu səylər sadəcə eqoistik məqsədlər daşımır - fərdin özünün hansısa ali mənəvi dərəcə sahibi olmağı, Allaha yaxınlaşmağı üçün deyil, həm də toplumun, xalqın mənəvi-psixoloji problemlərini həll etmək üçün edilirdi. Yəni, *övliyalıq* institutu sadəcə fərdi-metafizik müstəvidə deyil, həm də sosial-ictimai müstəvidə geniş "İrşad" fəaliyyətilə məşğul olurdu ki, burda da müasir dönəmdə psixoloqların fəaliyyətiylə analogiya aparmaq olar.

Və sonda onu da bildirim ki, əgər iki yüz il ərzində Səfəvi şeyxlərinin bizim xalq qarşısında bu qədər geniş və ən əsas da təmənnasız irşadi xidmətləri olmasaydı, on minlərlə azəri türkü on beşinci əsrin sonlarında bu təriqət rəhbərlərinin ətrafında belə sıx birləşib böyük siyasi qüvvəyə çevrilməzdilər.

Məscid və meyxanə

Bir əhəmiyyətli detalı da mütləq qeyd etməliyəm. Biz əksər ədəbiyyatımızda, poeziyamızda, rəvayət və lətifələrimizdə müftəxor molla, tamahkar qazi, səfeh axund kimi mənfi obrazlarla çox rastlaşırıq ki, sonradan Sovet hakimiyyəti illərində bu obrazlar bir qədər də mənfi çalarlarda təqdim olunmağa başladı. Sual oluna bilər ki, bu rəsmi ruhaniyyət zümrəsi və övliyalıq-mürşidlik institut arasında fərq nədə idi, aralarında münasibətlər necə idi?

Zənnimcə bunu mütləq izah etmək lazımdır, çünki biz *övliyaların* kəramətlərindən, mənəvi-əxlaqi saflıqlarından danışarkən oxucuların gözünün önünə mütləq həmin mənfi molla tipajları gəlir və bizim yaratdığımız obrazlarla ziddiyyət təşkil edir...

Yəni oxucunun bir gözündə Şeyx Səfiəddin, Şeyx Zahid və bu cür saf övliyalar, pirlər; digər tərəfində isə Şeyx Nəsrullah arxetipi yer tutur... Bunların hansı həqiqi, hansı saxtadı?

Əslində, hər ikisi həqiqidi. Burda incə bir mətləbə diqqət etmək lazımdır. Rəsmi ruhani zümrəsinə xas mənsəb sahibləri - yerli mollalar, axundlar, qazilər qanun uğun olaraq, hökmdarlar və ya vilayət əmirləri tərəfindən təyin olunurdu ki, yerlərdə xalqın həm şəriət, həm də fiqhi (hüquqi) problemlərilə məşğul olsunlar. Əhali içində ilkin təhsil, nikahda kəbin-talaq, dəfn-kəfən, vərəsəlik bölgüsü, müəyyən dini vergilərin yığılması və sair belə vəzifələri yerinə yetirirdilər... Belə ruhani zümrənin içində əməli saleh olmayan, tamahkar, acgöz, şəhvətpərəst adamlar çox olurdu ki, xalqın içində "riyakar ruhani", "məscid əhli" kimi mənfi arxetiplərin yaranmasına səbəb olurdu.

Lakin övliyaları heç kim təyin eləmirdi. Xalq özü irşad yolu tutanların arasından kimlərəsə daha çox könül bağlayır, daha çox hörmət göstərirdi, onları ali səviyyəyə qaldırırdı.

Niyə? Çünki onilliklər boyu bu insanların həyatını müşahidə edərək görürdülər ki, bu müddət ərzində mənfi, rəzil xüsusiyyətlər üzə çıxmayıb - tamahkar olmayıblar, riyakarlıq nümayiş etdirməyiblər, rəzil işlərin ardıyca getməyiblər və təmənnasız olaraq camaatın xidmətində durublar - və onilliklər ərzində xalqda da əminlik yaranırdı ki, bu insanlar həqiqətən də Allah dostları - *vəli, övliyadır*. Ona görə də, *axunddan, qazidən* fərqli olaraq, *vəli, övliya, pir* məfhumları rəsmi dini status deyil, ali mənəvi mərtəbənin təzahürüdür.

Onu da qeyd edim ki, rəsmi ruhani mənsəb sahibləri həmişə "Darül-irşad"lara, Xanəgah və təkyə sufilərinə, irfan sahiblərinə həmişə müəyyən qıcıq hissiylə, aqressivliklə yanaşıblar, çünki xalqın gözündə onların qazandığı hörməti qazana bilməyiblər. Şeyx olublar, *axund* olublar, *qazi* olublar, amma *vəli* -Tanrı dostu ola biləməyiblər...

Təsəvvüf və İrfan əhlinə qarşı tarixən rəsmi ruhanilərin verdiyi çoxsaylı fitvalar, qəddar çıxışlar bunun misalı ola bilər. İrfan əhli isə bunun cavabını rəmzi işarələrlə verirdi. Klassk Şərq ədəbiyyatında məscid-meyxanə qarşıdurması da məhz bu münaqişələrin nəticəsidir. Məscid əhli - rəsmi ruhani zümrəni, meyxanə əhli isə irfan yolçularını simvolizə edib...

Çünki rəsmi ruhani zümrənin böyük hissəsi ilahi mərifətdən nə qədər danışsa da, minbərlərdən mənəvi saflıq barədə nə qədər moizələr oxusa da, əslində dünyaya arxa çevirə bilmirdi, dünyapərəst, tamahkar, qəsbkar olaraq qalırdı. İrfan əhli isə dediklərini həm də əməllərilə sübut edirdi - mənəvi cəhətdən o qədər saflaşıb o qədər təmizlənirdi ki, dünyadan çox-çox irəli gedirdi. Dünya isə onlardan çox-çox arxada qalırdı...

Yenə də təkyəyə

Səfiəddinin Gilanda Şeyx Zahidin təkyəsində yaşadığı hadisələrə keçməmişdən əvvəl bu uzun izahları verməyə nə qədər ehtiyac var idi, düşünə bilərik? Elə birbaşa məlumatlara, rəvayətlərə keçə bilməzdikmi?

Keçə bilərdik, lakin o zaman bir çox mətləblər bizimçün qaranlıq qalmış olardı. Lakin biz Övliyalıq institutunun əsas mahiyyəti və atributları barədə müəyyən fikirlərimizi bölüşdük, müəmmalı qala biləcək bəzi məsələlərə aydınlıq gətirdik, zənnimcə, bundan sonra gənc Səfiəddinin mənəvi saflaşma və əxlaqi yüksəliş yollarının geniş təsvirinə keçmək olar...